

WIKA AT IDENTIDAD: WIKANG BIKOL BILANG LUNAN NG BIKOLNON, 1890-1956

Peñafrancia Raniela E. Barbaza, Ph.D.

Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas
Unibersidad ng Pilipinas, Diliman

Abstrak

Binabalikan ng maikling sanaysay na ito ang simula ng paglaganap ng nakalimbag na wikang Bikol, ang pagdanas ng mga parasurat na Bikolnon sa naisasapapel, at mas tiyak, sa nakaprint na wikang Bikol, at kanilang pag-oorganisa at pag-oorosipon tungkol sa wikang Bikol. Bibigkisin ng wikang Bikol ang mga parasurat na Bikolnon sa pag-oorosipon tungkol sa kanilang wika bilang tanda ng kanilang pagkakakilanan. Ang iba't ibang detalye ng pagsasapapel ng wikang Bikol ay magsisilbing mga detalye ng sarili ng Bikol na kinakailangang pagdesisyonan. Lilitaw ang iba't ibang tanong tungkol sa wika na magdadala sa mga manunulat na Bikolnon sa mismong usapin ng sarili ng Bikol. Ano ang wikang Bikol? Ano ang hindi wikang Bikol? Saan nagmula ang wikang Bikol? Ano ang kinalaman ng wikang Bikol sa wikang Tagalog, wikang Bisaya o wikang Ilokano? Anong letra ang nararapat na maging representasyon ng tunog na [k] sa wikang Bikol? Anu-ano ang mga tunog ng wikang Bikol? Nararapat bang tanggapin ang tunog na [f] sa wikang Bikol? Sa pangkalahatan magmumula ang datos sa sanaysay na ito sa limang pangunahing lathalain sa unang limang dekada ng siglo beinte: *Kalendariong Bikol* (1920), *Sanghiran nin Bikol* (1927), ang *An Parabareta* (1933-1939), ang *Bikolnon* (1939-1940) at ang *Bikolana* (1950-1956).

Mga susing salita: wikang Bikol, pambansang wika, wikang Filipino, rehiyonal na wika, Eustaquio Diño, Patricio Janer, Akademyang Bikol, Sanghiran nin Bikol

This short paper traces back the beginning and spread of print media in Bicol, the experience of which in the first half of the twentieth century pushed the Bikolnon writers and readers into an orosipon of the self. The beginning of the twentieth century witnessed the proliferation of publications and the rise of rate of literacy in Bicol. Major writers of the region began to organize and converse around the question of self as symbolized by literature and language. The different details of the Bicol language, specifically print Bicol language, engaged the writers gathering them in an orosipon of the self. The details of the language served as the boundaries of the Bikolnon. Questions like "What is the Bicol language?" "What is the origin of the Bicol language?" "What is the relationship of the Bicol language to languages like Tagalog, Bisaya or Ilokano?" "Which letter should represent the phoneme [k]?" "What are the different phonemes of the Bicol language?" "Is it right to accept the phoneme [f] as a phoneme of the Bicol language?" Five of the major publications in the first half of the twentieth century served as primary sources for this preliminary study: *Kalendariong Bikol* (1920), *Sanghiran nin Bikol* (1927), *An Parabareta* (1933-1939), *Bikolnon* (1940) and *Bikolana* (1950-1956).

Keywords: Bicol language, national language, Filipino language, regional language, Eustaquio Diño, Patricio Janer, Bicol Academy

Wikang Filipino: Ang Nakapag-iisa sa Marami

Ang salitang Latin na *idem* ang salitang ugat ng *identidad* na nangangahulugang “katulad.” Mula sa pagpapakahulugan ng ugat na salitang ito, makikita natin na kung gagamitin natin ang salitang *identidad* para tukuyin ang isang grupo ng mga tao, hinihingi ng nosyon ng *identidad* ang pagkawala ng pagkakaiba-iba at maging magkakatulad ang magkakaiba. Kung gagamitin ang wika ng matematika, ang *identidad* ay katumbas ng pagkakaisa o ng pagiging isa. Ibig sabihin, hinihingi ng *identidad* na mapag-isa ang marami. Sinasabing isang istraktural na imposibilidad ito. Ang nangyayari katunayan sa kilos ng pagkakaisa ay walang iba kundi homojenisasyon: isang kilos ng pagbura sa pagkakaiba o ng iba upang maging kawangis ng hindi iba. Ang tanong na lumilitaw samakatwid ay ganito: Sino ang hindi iba? O sino ang sarili na pagbabatayan na masasabing may hindi sarili o iba?

Sa usapin ng pambansang wika ng Pilipinas, halimbawa, ang madalas na ibinibintang ay hindi naman talaga ito Filipino, bagkus ay Tagalog. Walang alinlangang ipinahayag ito ng isang mambabatas:

Kumbinsido ako, Ginoong Ispiker, na ang “Tagalog,” “Pilipino,” at “Filipino” ay iisang lengguwahe lamang. Bakit ko po nasabi ito? Ito’y sapagkat malayang nagkaka-intindihan ang mga nagsasalita ng Tagalog/Pilipino at nagsasalita ng Filipino. Sa wikang Ingles, mutually intelligible ang Tagalog/Pilipino at Filipino. Ito ang pangunahing paraan ng mga linguista para malaman kung ang dalawa o higit pang pananalita ay nabibilang sa iisang wika o magkakaibang wika. (Gunigundo 10)

Nasa likod ng paratang na ito na ang pinagbabatayan ng nosyon ng “bansa” ay iisang grupong etniko lamang sa dinami-dami ng mga grupong etniko sa bansa. Ibig sabihin, ang hindi iba/sarili o ang batayan ng pagkakaisa/sarili ng bansa ay Tagalog. Kaya ang “bansa” sa katunayan ay Tagalog. Gayumpaman, hindi lamang makatwiran kundi isang pangangailangan ang pagkakaisa sa usapin ng kabansaaan. Isang pangangailangan na magkaunawaan ang maraming grupong etniko sa bansa sa iba’t ibang antas at larangan ng pag-uusap. Sa simpleng tanungan sa kalye ng isang Bikolnon at ng isang bisitang Kapampangan ng kapitbahay ng Bikolnon, wikang Filipino ang sagot sa pangangailangan nilang magkaunawaan. Totoo ang pangangailangang ito sa iba pang larangan ng pag-uusap. Sa pamamahala ng bansa, halimbawa, mangangailangan ng wikang komon mula sa antas ng lalawigan, rehiyon hanggang sa pambansang antas. Sa Bikol, dahil may higit sa isang wikang sinasalita at bawat wikang Bikol ay may mga dayalekto, ang kahingian ng isang wikang komon ay ginagampanan ng rehiyonal na lingua franca rito. Totoo ring hindi naman maitatangi ang pagkakawangis sa usapin ng kultura at wika ng magkakaibang grupong etniko sa bansa. Bakit pa nga ba magiging isang bansa kung walang kabansaan o kaisahan? Makatwiran, higit sa lahat, dahil malakas at marahas ang pwersa ng globalisasyon. Sa harap ng pwersa ng globalisasyon, isang

kahingian ang pagtindig nang matibay ng bansang Pilipinas.

Lumitaw ang paggigiit ng kahingian ng pagkakaisa sa harap ng hindi-Pilipinas/banyaga sa isa sa mga isyu na lumabas kamakailan: ang mungkahing palitan ang unang letra ng pangalan ng Pilipinas mula sa P ay gawing F. Sa mainit na pag-orosipon sa isyu, ang lumalabas na pangunahing sandigan ng mga naniniwalang hindi maaaring palitan ng letrang F ang letrang P ng pangalan ng bansa ay mismong kasaysayan nito ng paggigiit ng sarili sa harap ng mga banyagang mananakop.

Ang pagpapalit ng pangalan ng bansa mula “Pilipinas” tungong “Filipinas” ay hindi lamang simpleng pagpapalit ng letra kundi usapin ng identidad at pagkilala. Kadikit ng identidad ng Pilipino ang “Pilipinas” samantalang hindi kilala at kolonyal ang “Filipinas.” Kaya, mahalagang maisaalang-alang ang sensitibong pagtingin sa pangkalahatang damdamin ng taumbayan upang mapag-isa ang bansa (Yu et al 2)

Makikita natin muli sa itaas ang pagdidiin sa “identidad ng Pilipino” na kinatawan ng Pilipinas sa harap ng hindi-Pilipino/kolonyal na ayon sa sulat ay kinatawan ng “Filipinas.” Gayumpaman, lilitaw muli ang istraktural na gusot sa nosyon ng identidad tungkol sa isyu pa ring ito mula muli sa mambabatas na si Kinatawan Gunigundo:

I think that it is time we re-invent the Komisyon sa Wikang Filipino and discard the “one nation, one language” concept under which it was built. In its ashes, let us establish a Komisyon ng mga Wika sa Pilipinas or Commission on Philippine Languages. Let us inscribe in its banner “one nation, many languages” as its official motto, and declare “respect for all Philippine languages and cultures” as its guiding principle. (12)

Nangangahulugan ang panayam ni Kinatawan Gunigundo na sumasang-ayon siya sa mga propesor na tutol sa pangalan na “Filipinas” at sa sinasagisag nito (kolonyal/hindi-Pilipinas/hindi-sarili). Ngunit sa pagmungkahi niya na gawing Komisyon sa Mga Wika sa Pilipinas sa halip na Komisyon sa Wikang Filipino, humihawalay siya sa pag-unawa sa kayarian/kabuuan/konstitusyon ng Pilipinas/sarili: ang sarili ay marami sa halip na iisa.

Ang problema sa wari ay ganito: walang katapusan ang pagkakaiba/multiplisiti. Makikita natin ito sa isang sulat muli mula naman sa isa sa mga pangunahing makatang Bikolnon sa kasalukuyan, si Jesus Jaime Borlagdan:

The Bikol used here in Albay schools is not our mother tongue, and

that makes it another foreign language. It is English and Tagalog once again. What is worse, this new foreign tongue is not even reinforced by any external medium eg TV, internet, literature. What's even worse is it is ingrained in our students' minds that THIS is your mother tongue. This Bikol is so exotic that it left my nephew and those around him dumbfounded. I have nothing against this kind of Bikol, by all means it must be used in schools--but with those students who can actually understand it. Afterall isn't that the principle of MTBMLE, to make things clear and understandable to learners? (2013)

Makikita natin na praktikal at makatwiran ang tinutukoy ni Borlagdan na alalahanin lalo na nga sa usapin ng pagkatuto ng mga estudyante. Totoong ang paggamit ng rehiyonal na linggwa franca (varayti na sinasalita sa siyudad ng Naga at ilang karatig na bayan nito) bilang wikang panturo para sa mga estudyanteng iba ang wikang nauunawaan ay pagsalungat sa katwiran ng MTB-MLE. Gayumpaman, pinangangambahan na ang pagtuon ng pansin sa mga pagkakaiba-iba, sa partikular ay sa pagkakaiba ng mga wika, sa Pilipinas ay magbubunga ng pagkahina ng pagkakaisa ng bansa. Hindi natin maitatangi ang kahalagahan ng matibay na kabansaan. Sa kabilang banda, hindi rin maitatangi ang pangangailangan na kilalanin ang pagkakaiba sa gitna ng kaisahan.

Ang tanong kung gayon ay nanatiling ganito: Paano magiging isa ang marami? Sa wari'y ito ang nananatiling isa sa mga pangunahing alalahanin sa usapin ng kabansaan ng Pilipinas ngayon. Makakatulong marahil na balikan ang inihain na mga batayang katangian ng konsepto ng pambansang wika ayon kay Ernesto Constantino.

May tinukoy si Ernesto Constantino (w.p.) na pitong katangian ng konsepto ng pambansang wika: 1) natural na wika; 2) buhay na wika; 3) demokratiko; 4) egalitarian; 5) dinamikong wika; 6) yunifayng na wika; 7) dapat gumanap ng lahat ng tungkulin ng isang wikang pambansa. Ayon na rin sa paliwanag ng ating mga linggwista tulad ni Consuelo Paz, alam na nating natutugunan ng pagkakaroon ng unibersal na nukleyus ng mga wika sa Pilipinas ang kahingiang istraktural ng ikatlo at ikaapat na tinukoy na katangian ni Constantino ng pambansang wika. Dahil may mga elementong komon sa mga wika sa Pilipinas, mayroong akses (masasalita ang) sa wikang pambansa ang iba't ibang grupong etno-linggwistik sa bansa. Bagamat totoong dahil Tagalog ang unang pinagbatayan ng wikang pambansa, totoo rin ang mga una, ikalawa at ikalimang katangian ng wikang Filipino: natural ito, buhay at dinamiko. Ibig sabihin, bukas ito sa pagbabagong maidudulot ng paggamit nito ng iba't ibang grupong etno-lingguwistik. Pinahihintulutan ng istraktura ng wika qua wika na maging bukas ito sa pagkakaiba batay sa unang wika ng gumagamit nito sa bawat pagkakataon ng paggamit. Sa pagkakaiba-ibang ito ng paggamit ng wikang pambansa lilitaw mismo ang pagkakaisa sa kabila ng pagkakaiba: sa kabila ng pagkakaroon ng maraming varayti ng wikang Filipino nananatili itong wikang Filipino na ginagamit ng kahit sinong Pilipino. Sa madaling salita, nasa katangian mismo ng wika, higit lalo ang isang de facto pambansang lingua franca, na maging iba (maraming varayti/

dayalek) ng bawat paggamit nito sa gitna ng pagganap nito ng tungkulin na papag-isahin ang marami.

Kung kaya't hindi taliwas sa pagkakaisa ng bansa ang pagtuon ng pansin at pag-aaral sa iba't ibang grupong etniko sa bansa. Bagkus, isa pa nga itong pagpapatibay ng kabansaan dahil bahagi ito ng pagsisikap na maunawaan ang pagkakaisa sa gitna ng pagkakaiba. Ang panimulang pag-aaral na ito sa kasaysayan ng usaping pangwika sa bansa na nakatuon sa rehiyong Bikol ay isang maliit na ambag sa pambansang pagsisikap na mapatatag ang kaisahan sa gitna ng multiplisiti.

Mariano Perfecto at ang *Kalendaryong Bikol*: Paglaganap ng Print sa Bikol

Ayon sa Philippine Census ng 1918, 49% ng mga Pilipinong may edad sampu paitaas ang marunong nang bumasa at sumulat. Mataas kaysa sa pambansang bilang na ito ang bilang ng mga Bikolnon na may edad sampu paitaas na marunong bumasa at sumulat. Sa Albay at Ambos Camarines, 59% ng may edad sampu paitaas ang marunong bumasa at sumulat. Sa Masbate ay 54%, samantalang 71% sa Sorsogon. Makikita ang laki ng idinami ng bilang ng mga nakababasa at nakasusulat mula sa iniulat sa Philippine Census noong 1903:

TAON	ALBAY	AMBOS CAMARINES	MASBATE	SORSOGON
1903	22%	21.4%	18	28.4%
1918	59%	59.0%	54%	71.0%
	37%	38%	36%	43%

Kasabay ng pagdami ng mga Bikolnong nagbabasa at nagsusulat ang pagsulputan ng mga babasahin sa rehiyon. Mula sa *An Parabareta* (Ang Tagapagbalita) na itinatag ni Mariano Perfecto noong 1899 hanggang sa *Tignog nin Banuan* (Tinig ng Bayan) noong 1931, ay may 24 na lingguhang babasahin na binanggit si Realubit (277-278). Makikita sa iba't ibang uri ng mga babasahin na ito ang iba't ibang interes ng mga tagapaglathala. Nagkaroon ng pahayagang rebolusyonaryo na pinamunuan ng mga tauhan ni Simeon Ola, ang *El Busilis* (Ang Busilis), na ayon kay Realubit ay tumagal ng tatlong taon, mula 1900 hanggang 1903. May *El Esperanza del Vicol* ang Simbahang Katoliko na inililimbag ng Imprenta de Nuestra Senora de Penafrancia. May diyaryong batay sa pangalan nito ay nakatuon sa isang probinsiya lamang - ang *El Camarinense*. May mga pahayagan din na pagmamay-ari ng pulitiko, ang *El Bicolano* ni Andres Garchitorena na naging gobernador ng Camarines Sur. Makikita sa pangalan ng pahayagang *The Student's World*, ang unang henerasyon ng mga Bikolnon na natuto na ng wikang Ingles. Inilathala noong taong 1917, ang *The Student's World*, ayon kay Realubit, ang kauna-unahang diyaryo sa wikang Ingles sa Bikol.

Ang pagdanas ng mga parasurat (manunulat) na Bikolnon sa naisasapapel na wikang Bikol ay magbibigay pagkakataon sa kanila upang bigyang hugis ang sadiri ng Bikol. Bibigkisin ng wikang Bikol ang mga parasurat na Bikolnon sa pag-oorosipon¹ tungkol sa kanilang wika bilang tanda ng kanilang pagkakakilanang. Ang iba't ibang detalye

ng pagsasapapel ng wikang Bikol ay magsisilbing mga detalye ng sadiri (sarili) ng Bikol na kinakailangang pagdesisyonan. Lilitaw ang iba't ibang tanong tungkol sa wika na magdadala sa mga parasurat na Bikolnon sa mismong usapin ng sadiri ng Bikol. Ano ang wikang Bikol? Ano ang hindi wikang Bikol? Saan nagmula ang wikang Bikol? Ano ang kinalaman ng wikang Bikol sa wikang Tagalog, wikang Bisaya o wikang Ilokano? Anong letra ang nararapat na maging representasyon ng tunog na [k] sa wikang Bikol? Anu-ano ang mga tunog ng wikang Bikol? Nararapat bang tanggapin ang tunog na [f] sa wikang Bikol?

Babalikan ng maikling sanaysay na ito ang simula ng paglaganap ng nakalimbag na wikang Bikol, ang pagdanas ng mga parasurat na Bikolnon sa naisasapapel, at mas tiyak, sa nakaprint na wikang Bikol, at kanilang pag-oorganisa at pag-oorosipon tungkol sa wikang Bikol. Sa gitna ng kanilang pagtatalo sa ilang detalye tungkol sa wikang Bikol, malinaw na nagkakaisa sila na kailangang pag-usapan at pangalagaan ang wikang Bikol. Sa pagbubuhos ng panahon at lakas ng mga parasurat na Bikolnon sa pag-orosipon na ito, nagsilbing mabisang lunan ang wikang Bikol upang mapag-isa ang mga Bikolnon sa pagtitiyak ng hugis ng sadiri ng Bikol. Sa pangkalahatan magmumula ang datos sa sanaysay na ito sa limang pangunahing lathalain sa unang limang dekada ng siglo beinte sa rehiyon ng Bikol: *Kalendariong Bikol* (1920), *Sanghiran nin Bikol* (1927), ang *An Parabareta* (1933-1939), ang *Bikolnon* (1939-1940) at ang *Bikolana* (1950-1956). Ipinagpapalagay na pangunahin ang limang lathalain na ito dahil naririto sa limang lathalain na ito ang mga akda ng mga pangunahin ding parasurat na Bikolnon sa panahon na sinasakop ng pag-aaral. Naririto sa mga lathalain na ito ang mga akda (osipon, rawit-dawit at mga sanaysay) na naging lunan ng pag-oorosipon ng mga Bikolnon tungkol sa sadiri ng Bikol.

Si Mariano Perfecto ang nagtatag ng kauna-unahang imprenta at libreria sa Bikol noong 1892.² Taga-Ligao si Perfecto ngunit tumira siya nang matagal sa Iloilo simula noong 1873 dahil tinulungan niya ang kaniyang kapatid na pari na si Padre Juan Perfecto. Si Mariano ang naging “magordomo (mayordomo), kosinero, mutsatso, akólito asin sakristan” ni Padre Juan (7). Sa kasamaang palad, “pinagorihan si Padé Juan, isinombog sa Gobierno, ipinadakop asin itinapok sa Puerto Princesa sa puro nin Paragua, asin ta duman na nagadan” (“kinainggitan si Padre Juan, isinumbong sa Gobyerno, ipinahuli at itinapo sa Puerto Princesa sa dulo ng Paragua at doon na namatay”) (7). Nang mapatapon si Padre Juan sa Puerto Princesa nagturo si Mariano ng matematika at gramatika ng wikang Latin sa silong ng bahay ni Kapitan Ignasio Tarrosa sa Barotak Viejo. Sa kaniyang libheng oras, isinulat niya ang kauna-unahang niyang osipon na rawit-dawit, ang *Buhay ni San Eustaquio*. Dito nagsimula ang kaniyang buhay bilang parasurat at negosyante. Gabi at araw sa loob ng isang linggo niyang sinusulat ang bawat kopya ng vida kahit na siya ay (“kinokolapos na sa pagparahuad asin ta napapagal na sia nin maray” (kinakalyo na sa pagkopya at napapagod nang masyado”) (26). Marahil sa gabi siya nagsusulat ng mga kopya ng kaniyang vida habang sa araw ay ipinagpapatuloy niya ang kaniyang pagtuturo. Maraming bumili ng kaniyang vida kahit na bawat kopya ay ipinagbibili niya sa halagang piso. Nang dumami lalo ang bumibili, itinaas niya ang presyo ng bawat kopya “manolo magapat asin sagkod sa manlimag pisos an balag sarog libro na nahuwad” (“tatlo, apat hanggang limang piso ang bawat isang libro na nakopya”) (26). Dahil sa dami ng bumibili ng vida, umusap siya ng tutulong sa kaniyang sumulat upang makapagbenta siya ng maraming kopya. Sa loob ng taong 1875-1876 tuloy-tuloy ang ganitong pagsulat

at pagbebenta niya ng kaniyang vida. Dahil nakita niya ang dami ng mga gustong bumili ng kaniyang vida naisip niyang magpaimprenta ng kaniyang vida sa Imprenta de los Amigos del Pais sa Maynila. Sinagot agad ng imprentang ito ang sulat niyang nagtatanong ng presyo ng pagpapaimprenta ng kaniyang vida: “kon 500 na huwad an ipapaimprenta, an bayad Saggatos na pisos, kon 1000 an bayad Saggatos may limang polog pisos” (“kung 500 na kopya ang ipalilimbag, ang bayad isang daan na piso, kung 1000 ang bayad isang daan at limampung piso”) (26). Ang tuwa ni Mariano ay agad napalitan ng lungkot dahil wala siyang sapat na pera at wala rin namang maipahiram sa kaniya si Kabesang Ignas. Dalawang araw na hindi nakakain si Mariano dahil sa pagkadismaya. Ngunit hindi nagtagal ang kaniyang pagkadismaya, nakatanggap siya ng sulat na nagsasabing nanalo siya sa tinayaan niyang loteria sa Maynila. Sabihin pa, agad siyang nagpaimprenta ng 500 kopya ng kaniyang *Buhay ni San Eustaquio* sa Maynila. Naibenta niya ang mga ito sa mas murang halaga na dalawang pesetas at naubos nang wala pang isang linggo (26). Lumipat siya sa Jaro, nagtagal dito ng anim buwan at muling lumipat sa Mandurriao. Sa Mandurriao na siya nanatili at nanirahan simula noon. Itinayo na niya agad noong taong 1877 ang Libreria de Mandurriao Iloilo. Pinalitan niya ang pangalan nito ng Libreria Panayana noong 1882. Taong 1884 nang inilunsad niya ang Almanaque Panayano Kon Kalendario. Sa ilalim na ng pamamahala ni Casimiro Perfecto bumili ng sariling imprenta ang mga Perfecto sa Mandurriao, Iloilo noong 1906 (29).

Sa imbitasyon ni Obispo Arsenio Camposano at ng kapatid ni Mariano na si Padre Monico Perfecto, umuwi si Mariano sa Naga noong 1890 upang magtayo ng imprenta at libreria doon. Taong 1892 nang maitayo niya ang Imprenta De La Sagrada Familia na naging kinalauna’y naging Imprenta y Libreria Mariana. Ang imprentang ito ang naglathala ng mga korido, mga dasal, vida at iba pang relihiyosong babasahin. Bago itinayo ni Mariano ang kaniyang imprenta at libreria sa Naga, sa Maynila pa pinalilimbag ang mga babasahing Bikolnon. Ilan sa mga imprenta sa Maynila na naglimbag ng mga babasahing Bikolnon ang Imprenta de Chofre y Compañia, Imprenta de J. Marty, Imprenta y Litografia de M. Perez hijo, Tipo-Litografia y Almacen, Imprenta de C. Valdezco, Pequeña Imprenta del Asilo de Huerfanos, Imprenta de Amigos de Pais at Imprenta del Colegio de Santo Tomas (Paular 63-67).

Bunsod nga ng pagdami ng bilang ng mga Bikolnon na marunong magbasa at magsulat, sa pagkakaroon ng imprenta sa rehiyon, at sa pagkawala ng ganap na kontrol ng simbahan sa paglilimbag, dumami ang mga lathalain sa rehiyon. Ang kauna-unahang pahayagan sa Bikol, ayon kay Realubit, ay ang *El Eco del Sur* na nasa wikang Kastila at tumagal mula 1890 hanggang 1892 (276). Taong 1899 nang maglunsad naman si Mariano Perfecto ng kaniyang pahayagang *La Union* na tumagal ng isang taon. Si Mariano Perfecto rin ang naglunsad ng kauna-unahang pahayagang nasa wikang Bikol, ang *An Parabareta* noong 1899. Tinangkilik ng maraming mambabasa ang *An Parabareta*, na ayon kay Realubit ay umabot ng hanggang tatlong libo ang bilang ng mambabasa kahit na tumagal lamang ito ng isang taon dahil sa rebolusyon (277). Pitong taon din ang pagitan mula noong 1892 hanggang 1899 nang inilunsad niya ang *La Union at An Parabareta*. Marahil sa loob ng pitong taon ay naglilimbag lamang ang imprenta niya ng mga babasahing kinakailangan ng simbahan sa iba’t iba nitong mga gawain. Namatay si Mariano Perfecto noong Nobyembre 3, 1913. Nailipat ang pagmamay-ari ng imprenta at libreria sa Iloilo at Naga kay Casimiro Perfecto³ noong 1915 (30).

Taong 1920 na nang inilunsad sa Bikol ang *Kalendaryong Bikol* sa ilalim na ng

pamamahala ni Casimiro Perfecto. Sa *Kalendaryong Bikol* nalathala ang mga unang nakalathalang osipon kabilang na ang mga osipon na kinatha ni Nicolasa Ponte de Perfecto, ang asawa ni Casimiro Perfecto. Ang ibang osipon sa *Kalendaryong Bikol* tulad ng osipon ni Fe Rosal na pinamagatang *Kon Táno ta dai Parareho an Duño nin Tao* ay nakabatay sa kaalamang bayan (8). Naiiba ang mga osipon ni Perfecto dahil bagamat tahasang nangangaral ang mga ito, hindi ito kwentong bayan bagkus ay kumakatha ng mga posibleng mangyari.

Makikita sa *Kalendaryong Bikol* ang yugto ng anyo ng nakaprint na wikang Bikol na wala pang pagsisikap sa pag-iistandardisa. Balikan natin saglit ang isang bahagi ng isang sinulat ng pablisar ng *Kalendariong Bikol* noong taong 1929:

An Kalendariog Bikol

Gonian na taon 1929 iyo an ikasiam na taon na nin pagbalagibog kainig Calendariog Bikol, sa paglingkod, pagsonod asin pagpakiibaiba sa namomótan niag mga kahimanua, dukha asin mayaman, madonog asin daig inadalan, mga akion asin mga gurang, sa kosa asin sa kadagatan, sa banuaan asin sa mga oma, sa lagtad asin sa kabukiran. (Perfecto)

Ang Kalendaryong Bikol

Ngayon na taong 1929 ang ikasiyam na taon ng paglalathala nitong Calendariog Bikol, sa paglilingkod, pagsunod at pakikiisa sa iniibig niyang mga kababayan, dukha at mayaman, matalino at walang pinag-aralan, mga kabataan at mga matatanda, sa lupa at karagatan, sa kabayanan at sa kabukiran, sa patag at sa kabundukan. (Perfecto)

Muli, isang bahagi sa osipong nalathala sa *Kalendaryong Bikol*:

Si Clarita napahuyum nin maogmahon asin tumurohoc sa mga tugang nia sa pagsabi: Kon kamo nalinaw na kaidto ako nakaguiromdom kaiyan gabos, ta igua akong pighihilingan na nag-oosip kan katotoohan kan mga pigsasabi nindong mga nangyare (Perfecto w.p.).

Si Clarita masayang napangiti at tumitig sa mga kapatid niya at nagsabi: Kung kayo nakalimot na noon ako nakaala niyang lahat. Dahil mayroon akong tinitingnan na nagkwekwento ng katotohanan ng mga sinasabi ang mga nangyayari (Perfecto w.p.).

Makikita sa mga sinipi sa itaas mula sa *Kalendaryong Bikol* ang pagbabaybay ng wikang Bikol ayon sa pamatnugutan ng almanake. Ginagamit ang letrang c para sa tunog na [k], ang “gui” para sa tunog na [gi] at hindi ginagamit ang letrang w, sa halip ay ang mga letrang ua. Gayundin, ginagamit ang tilde sa itaas ng letrang g para sa tunog na [ŋ]. Tulad ng iba pang lathalain noong panahon na iyon hindi konsistent ang almanake sa pagbabaybay. Makikita sa ibang isyu na ginagamit ang letrang w para sa “banwaan” at gagamitin ang “gi” sa halip na “gui.” Mapapansin din na ang mismong baybay ng pangalan ng almanake ay hindi konsistent. Sa mismong sinipi sa itaas, ibinaybay ang “Kalendaryong” ng “Kalendariog” at “Calendariog.” Sa isyu nito noong 1939, ang baybay naman ay Kalendaryong at sinusundan ng mga salitang “Almanake okon.”

Gayumpaman, ang mismong pagdanas na ito ng mga parasurat at mga mambabasa ng *Kalendaryong Bikol* sa bawat labas ng almanake kada taon ay mahalagang pagkakataon para pagtuunan ng pansin ang wikang Bikol. Ang pagdedesiyon ng pamatnugutan ng almanake ng bawat salitang gagamitin sa mga nilalathala nila, ang baybay ng bawat salitang nililimbag nila ay nagbibigay pagkakataon, hindi lamang sa mga parasurat kundi sa mga mambabasa na rin, na danasin ang naisapapapel na wikang Bikol. Ang pagdanas na ito ang isa sa mga pangunahing magbubunsod sa mga parasurat na Bikolnon na magdesisyon na pagtuunan ng pag-aaral at pangangalaga ang wikang Bikol. Pitong taon matapos na mailunsad ang *Kalendaryong Bikol*, maitatayo ang kauna-unahang organisasyon na naglalayong pangalagaan ang wikang Bikol.

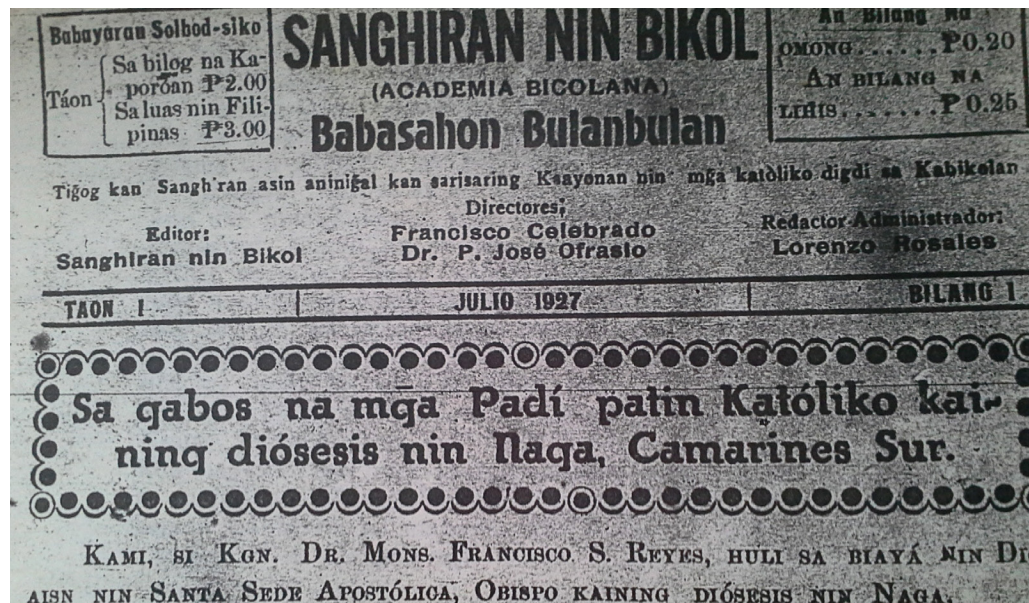

Larawan 1

Unang pahina ng *Kalendaryong Bikol*, isyu noong 1930. Ang nasa larawan ay si Casimiro Perfecto, mayari na noon ng Libreria y Imprenta Mariana.

Sanghiran nin Bikol at An Parabareta: Pag-orosipon tungkol sa Wikang Bikol

Sanghiran nin Bikol ang kauna-unahang organisasyon ng mga Bikolnon na naglalayong pangalagaan ang wikang Bikol. Naglunsad ang organisasyong ito ng isang lathalain na pinangalanan din nilang *Sanghiran nin Bikol* din. Ayon sa unang isyu ng *Sanghiran*, tumatayong direktorees nito sina Francisco Celebrado at ang Obispo Jose O. Ofrasio. Nakasaad na editor ng lathalain ang buong organisasyong Sanghiran nin Bikol. Samantalang si Lorenzo Rosales ang tinutukoy na “redactor administrador.”

Larawan 2

Unang pahina ng Sanghiran nin Bikol (1927), lathalain ng organisasyong Sanghiran nin Bikol.

Taong 1919 pa lamang pinag-usapan na nina Mariano Nicomedes at Andres Garchitorea ang kanilang “pagmawot na mapakarhay an satong tataramon na bikol” (“kagustuhang mapahusay ang ating wikang Bikol”) (Nicomedes n.p.). Gobernador noon si Garchitorea at may-ari ng pahayagan na *El Bicolano*. Isang manunulat si Nicomedes at nagsalin sa wikang Bikol ng *Noli Me Tangere*. Sa pag-uusap nila tungkol sa kung ano ang ang mabuting gawin para sa pangangalaga ng wikang Bikol, napagkasunduan nila na magtatag ng isang samahan ng mga Bikolnong mapagmahal sa wikang Bikol mula sa iba’t ibang probinsiya ng Bikol. Ang kasararoan (organisasyon) na natuloy lamang noong 1927 ay ang nginalanan nilang Sanghiran nin Bikol o Academia Bicolana. Naging mahirap ang pag-oorganisa dahil na rin sa kaabalahan ng bawat isa:

Sa tuyong hapon pakaka a las 5:00 kan nagagsoronod na aldaw poon pagka-olay mi samó nan pinónan an magabat niamong gayak sa lamesang pinagigibohan nia sa oficina nin Fiscal, tara sa laog nin piran aldaw kun boot yaon ako mayó sia o sia an yaon ako an mayó, dai mi napadagos asin ta garo kami naoyam huli gayod kan ibang mga gibo-gibo niamó sa samong pagsasadiri, napabayaan mi sagkod nakalihis an taon (3).

Sa mismong hapon pakaka a las 5:00 ng mga sumunod na araw simula nang pagkausap namin, amin nang sinimulan ang mabigat naming layon sa lamesang ginagamit niya sa opisina ng Fiscal, ano't sa loob ng ilang araw kung naroon ako wala siya o siya naroon ako ang wala, hindi namin napagpatuloy at parang nainis kami dahil sa ibang mga gawain namin sa aming sarili, napabayaang namin hanggang makaraan ang taon. (3)

Senyales ang kaabalahan ng bawat isang naging miyembro ng Sanghiran ng kani-kanilang mga posisyon sa Bikol. Kasama nila si Lorenzo Rosales, korespondente noon ng Heraldo Bicol, si Casimiro Perfecto, Ignacio Meliton, Alejo Arce, Joaquin Teoderico, Casimiro Sancho, Francisco Celebrado at ang mga paring sina P. Luis Dimarumba, kura paroko noon ng Katedral ng Naga, at si P. Jose Ofrasio. Gagamitin ng mga paring ito ang kanilang posisyon para sa tagumpay ng layunin ng organisasyon. Ilalathala ng unang isyu ng *Sanghiran* sa mismong unang pahina nito ang bukas na liham ni P. Francisco S. Reyes, Obispo ng Naga upang hikayatin ang mga pari sa Bikol na suportahan at palaganapin ang *Sanghiran*:

hinohorot Ni amo na an lambang Padi kaining diosesis magsusukribir sa sinabi nang pahayagan, magtabang sa paghanap nin mga suscritores, magpadara nina sarisaring guhit asin bareta na may halaga sa gabos na parabasa, ta natatalastas man logod nin kadaclan na an mga Padi namamayo sa marhay na panghinolay patin panurat sa Bikol (2).

hinihikayat Namin na ang bawat Pari nitong diosesis magsukribir sa sinabi nang pahayagan, tumulong sa paghanap ng mga suscritores, magpadala ng sari-saring guhit at balita na may halaga sa lahat ng mambasa, dahil natatalastas din naman ng karamihan na ang mga Pari namumuno sa mabuting pag-uusap pati panurat sa Bikol.

Katunayan, ayon sa sanaysay ni Perfecto na nalathala sa *An Parabareta* noong Disyembre 6, 1939, si P. Luis Dimarumba ang tumayong pangulo ng organisasyong Sanghiran nin Bikol. Namamahalang patnugot naman si P. Jose P. Ofrasio at kalihim si Francisco Celebrado, manugang ni Casimiro Perfecto.

Mababanaag sa likod ng paggigiit ng organisasyon na mapangalagaan ang wikang Bikol ang nararamdaman nilang pangamba na banta ng hindi wikang Bikol. Tingnan ang ilang bahagi ng isang bukas na "liham" para sa mga "parasanghid kan tataramon na bikol" (7).

Parati ta nang magdagog
sa pag-orolay kon gayod
may ingles na may tagalog
guang kastila kon boot.

Kon boot masalakan
minsan dai katoyohan
an satuyang pigtataram
paring nababagotan

Mala pa ngani iniho
na sakuyang pinag-verso
may region, academico
sa bikol kani kon ano.
Dakol nang gayo sa sató
an nagtataram nin bikó
kan anas na bikol habó
kundi an bóot may logó

Oróg na an kaakian
na sa ingles nag-aadal
bikol an pag-orolay
may ingles nang sinosompay.

Parati nang naririnig
sa pag-uusap kung
may ingles na may tagalog
may kastila kung ibig

Kung ibig mahaluan
minsan hindi sinadya
ang ating pagsasalita
laging nahihila

Tulad nga nitong
Aking pinag-berso
may region, academico
sa bikol kung ano.
Marami na sa atin
ang nagsasalita ng liko
ayaw sa purong bikol
kundi ang ibig may halo

Lalo na ang kabataan
na sa ingles nag-aaral
Bikol ang pag-uusap
May Ingles na dinudugtung.

Ang banta na ito mula sa labas ang magbibigkis sa mga parasurat na Bikolnon na pangalagaan ang kanilang wika. Gayumpaman, sa ano mang pag-oorosipon, hindi ganap ang pagkakaisa. Sa gitna ng kanilang pagkakaisang pangalagaan ang wikang Bikolnon, magtatalo sila sa mga detalye na magbibigay hugis dito. Nagreklamo ang isa pang sumulat sa mga namamahala ng *Sanghiran*:

Mga ginagalang na académicos
sakong kapangahasan patawaron logod,
ta an sakong tuyo asin minamáwot
pagsurat nin bikol kita maborogkos,

Ikadua na ni sa sakong ginibo
pagtao nin galang niako sa saindo
bilang sa giromdom enot na surat ko
pinagrawitdawit sa octosilabo.

Bago ko dagoson an sakong pasurat
Sarong pagpasolit sakong ibobogtak
na idtohong N sa enot kong surat
basahon na Ñ ta salá to nangad

Mga ginagalang na akademikos
aking kapangahasan patawarin sana
dahil ang aking layon at niloob
pagsulat ng Bikol tayo magkaisa

Ikadalwa na tong aking ginawa
pagbigay ng galang ko sa inyo
bilang pag-alaala unang sulat ko
pinagrawitdawit sa oktobilabo

Bago ko ituloy ang aking pagsulat
Isang pagtatama ang aking ilalagay
na iyong N sa una kong sulat
basahin na Ñ dahil mali iyon

Pag-uusapan nila sa mga pahina ng Sanghiran maging ang pagtawag sa mga letra, tulad ng ibabahagi ng isang manunulat na nagpakilala sa ilalim ng pangalan na Aasa:

Apat na letra an nagpukaw sakuyá, D, P, T, B; iyo ko man an gagamiton pagpukaw sa saindo. An D, P, T, B husay asin halipot na mga letra kayá iyo tang basihan sa paglipot kan mga haralabang letra kon binabasa. Pinagkatodan ta halimbawa an letrang “H” apodon ning “atse” an “L” apodon ning “ele;” an “M” apodon ning “eme, iba. (hindi mabasa ang mga sumusunod).

Apat na letra ang nakapukaw sa akin, D, P, T, B; ito rin ang gagamitin sa pagpukaw sa inyo. Ang D, P, T, B mahusay at maikli na mga letra kaya ito ang gawin nating basehan sa pagpapaikli ng mga mahahabang letra kung binabasa. Natutunan natin halimbawa ang letrang “H” tawagin na “aste” ang “L” tawagin na “ele;” ang “M” tawagin na “eme” at iba (hindi mabasa ang mga sumusunod).

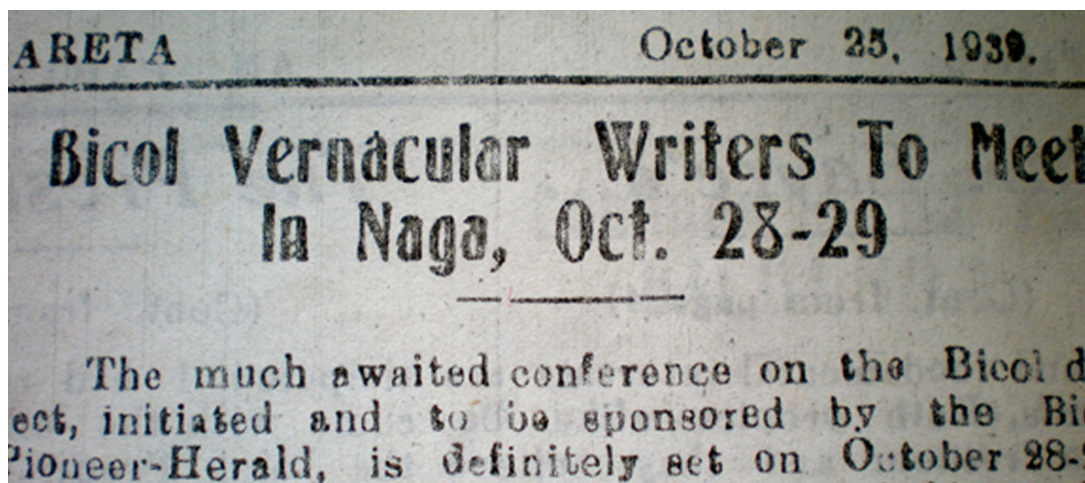
Para kay Aasa, mas makatwiran na paikliin na lamang ang tawag sa mga letrang tinukoy niya. Kaya, imumungkahi niya ang sumusunod na pagtawag sa bawat letra ng abikidihan ng wikang Bikolnon:

A - a man giraray	N - bakong ene kundi ni
B - bi man giraray	O - o man giraray
K - bakong ka kundi ki	P - pi man giraray
D - di man giraray	R - bakong ere kundi ri
E - e man giraray	S - bakong ese kundi si
G - bakong he kundi gi	T - ti man giraray
H - bakong atse kundi hi	U - u man giraray
I - i man giraray	W - bakong a kundi wi
L - bakong ele kundi li	Y - bakong ye kundi yi
M - bakong emee kundi mi	

Magmumula kay Luis Dato ang posisyong tumitingin sa Bikol bilang bahagi ng bansang Pilipinas. Mahihiwatigan sa dalawang salita ng pamagat ng una niyang sanaysay ang kaniyang posisyon: “Ginikanan nin Tunay Niatong Tataramon” (“Pinagmulan ng Tunay Nating Wika”). Ugat na salita ng “ginikanan” ang salitang “gikan” na nangangahulugan ng “galing.” Isa pang mahalagang salita para sa layunin ng ating talakayan ang “tunay.” Lumilitaw sa dalawang salitang ito na ang usapin ng sadiri ay usapin ng pagiging totoo,

na sa wari ay matutuklasan kung malalaman ang “ginikanan.” Ani nga ni Dato sa unang pangungusap pa lamang ng kaniyang sanaysay: “Ngonian na mga panahon balakid an mga namamanuanan na minahapot kon saen guminikan an rogaring niatong tataramon” (“ngayong mga panahon marami sa mga mamamayan na nagtatanong kung saan nanggaling ang sarili nating wika”) (4). Hihingi siya ng hinahon sa kaniyang mambabasa sa pagpapaalala sa mga ito na ang usaping ito “dai ikinakasaysay sa marikas na pagosip” (“hindi naisasaysay sa mabilis na salaysay”) (4). Malilinawan ang mga mambabasa sa mga susunod na talata ng kaniyang sanaysay na ang panahon na hinihingi niya ay magbibigay pagkakataon sa kaniya upang ilugar ang Bikol sa buong kapuluan ng Pilipinas, at ang buong kapuluan ng Pilipinas naman, sa “kadagatan ng sirangan o Pacifico” (4).

Mas titiyakin ni Dato ang posisyon niya sa ikalawa niyang sanaysay na “Kasagkoran nin Bikol sa Pagtiringkohan⁴ kan Taramon sa Ilawod asin Habagatan Kaining Kaporoan nin Filipinas (Hangganan ng Bikol sa Pagkakatulad ng mga Wika sa Ilawod at Habagatan Nitong Kapuluan ng Filipinas).” Ipapahayag niya sa unang talata pa lamang ng kaniyang sanaysay na “saro kan mga nakakaulang kan satuyang tunay na katanglingkasan, iyo an satong pagkadai nin sarong tataramon na magagamit sa bilog na kaporoan” (“isa sa mga nakakahadlang ng ating tunay na kalayaan, ang ating pagkawala ng isang wikang magagamit sa buong kapuluan”) (4). Mahalaga ang pahayag na ito sa konteksto ng pag-oorosipon ng mga miyembro ng Sanghiran, at sa mga parasurat at mambabasa ng Sanghiran. Kung pinag-oorosipon ng iba pang parasurat na naglathala sa Sanghiran ang pagdidiin ng wikang Bikol, at ang pagbibigay hugis dito sa pamamagitan ng pagtiyak sa iba’t ibang detalye nito, dadalhin naman ni Dato ang pag-oorosipon sa konteksto ng bansa. Kung ang ibang parasurat ay matibay na nakaposisyon sa pagkaBikolnon, ang posisyon ni Dato ay Pilipinong Bikolnon.

Larawan 3

Anunsiyo ng pagtitipon ng mga parasurat na Bikolnon sa *An Parabareta* (25 Oktubre 1939).

Papatunayan ni Dato ang katwiran niya na magkakaugnay ang mga wika sa Pilipinas sa pamamagitan ng pagtukoy sa 300 salitang Bikol na inihambing niya sa wikang Tagalog. Ani Dato, “sa tolong gatos na tataramon an tagalog asin an bikol minagamit nin 119 na kaarog o nakakaagid na tataramon” (“sa tatlong daang salita ang Tagalog at Bikol gumagamit ng 119 na magkatulad na salita”) (4). Mahihiwatigan natin kung gayon sa paglathala ng dalawang sanaysay na ito ni Dato sa *Sanghiran* na sa kabila ng pagtuon ng pansin sa Bikol bilang sadiri, ang sariling ito ay tinitingnan bilang bahagi ng buong bansa.

lilang pahina at kopya na lamang ng *Sanghiran* ang natitira sa atin ngayon. Batay sa mga pagbanggit sa organisasyon ng ilang parasurat na Bikolnon sa mga susunod na dekada hindi nagtagal ang organisasyon at ang mismong lathalain. Gayumpaman, ang pagbanggit ng mga parasurat sa organisasyon at lathalaing *Sanghiran* sa magasing *Bikolana* noong dekada limampu ay pahiwatig ng kanilang naging marka sa mga sumunod na parasurat na Bikolnon.

Magkakaroon muli ng isa pang pagsisikap ang mga Bikolnon na mag-organisa para mapangalagaan ang wikang Bikol sa taong 1939. Taong 1933 nang inilabas ang isang bagong lingguhang pahayagan, ang *An Parabareta*. Walang ibang isyu na natitira sa pitong taong paglabas ng pahayagang ito kundi ang mga isyu sa taong 1939. Seryoso ang pahayagang ito sa kanyang “mision na pagsorog sa capacanan nin magna Bicolnon” (“misyong na pagkampi sa kapakanan ng mga Bikolnon”). Hindi nangingimi ang editoryal sa pagtuligsa sa mga kakulangan ng mga opisyal ng bansa, partikular sa Bikol, sa paglilingkod sa taumbayan. Sa isang kolum na may pamagat na “Matubod ka dai” (“Maniwala ka o hindi”) tinatalakay ni Taquiux⁵ ang iba’t ibang isyung pambayan sa tonong pang-aasar. Karamihan sa mga balita dito, lalo na sa unang pahina, ay nasa wikang Bikol, ngunit mayroon ding nasa wikang Kastila at Ingles. Hindi rin nangingimi ang pahayagan na pumuna sa mga kahimanwa (kababayan) nila kung kinakailangan. Indikasyon ng respeto na ibinibigay sa kanila sa panahong iyon ang pagpapadala ng sulat ng mga opisyal ng gobyerno para maglinaw ng panig nila sa isang isyung tinatalakay ng pahayagan ng gamit para mapatay ang sunog. Nagpapakita rin ng progresibong pag-iisip ang publikasyon sa paglalathala ng mga artikulo ni Rosita Robinson na pumapaksa ng mga hindi pangkaraniwang ideya tungkol kay Jose Rizal tulad ng pagkuwestyon sa pagbabalik-loob ni Rizal sa katolisismo bago ito mamatay, ang hindi niya pagiging ganap na doktor at ang pagiging “fanatical” at ang pagiging “superstitious” ng bayani.

Makikita rin sa pahayagan ang pagbabago ng mga mambabasa mula sa mga naunang babasahin ng rehiyon. Una, kung sa dating mga babasahin ang mga advertisement ay kalimitang mga pangalan lamang ng mga taong nagbibili ng mga serbisyong propesyonal tulad ng isang doktor o abogado, makikita sa *An Parabareta* ang mga advertisement ng mga *beauty shops*, *dress shops* at *tailoring* na nagmamalaki ng kanilang pinakahuling *style* at kagamitan mula sa Amerika sa pamamagitan ng isang larawan ng isang babaeng amerikano, at dalawang sinehan sa Legazpi na nagpapalabas ng pelikula ng Ingles at Tagalog. Pangalawa, ipinapakita ng ilang mga artikulo ang mga gawain ng iba’t ibang samahan sa Albay tulad ng U.P. Alumni Association Albay Chapter, Women’s Club, at Engineer Youth Club. Ang mga ibinabalitang gawain ng mga samahang ito ay mga gawain ng mga mamamayang komportable ang buhay: cruising sa isang yate, parti ng Women’s club, costume party sa gabi ng bisperas ng bagong taon, at pagdalo sa inagurasyon ng Mayon Hotel. Isang paaralang pribado, ang St. Agnes Academy, ang nagtanggap ng isang dulang Ingles na nakabatay sa nobelang “Silas Marner” ni George Eliot. Sa pangkalahatan mahihiwatigan ang pagbabago ng kultura ng mga mambabasa mula sa nilalaman ng *An Parabareta*.

Makikita ang pag-iiba ng kultura ng mga mambabasa sa isang rebyu ng pahayagan tungkol sa isang pagtatanghal ng isang dula sa bayan ng Camalig sa Albay. Bagamat pinupuri nito ang pagsisikap at talento ng mga artista ay pinupuna ang ilang aspekto ng kanilang dula tulad ng paulit-ulit ng mga salitang para sa kanila ay hindi naman kinakailangan at ang pagkakaroon nito ng masyadong maraming mga eksena. Ang mga katangian ng dulang ito ay indikasyon ng komedyang Bikol na sa haba ay itinatanghal ng

hanggang isang buwan noong panahon ng kasikatan nito (Realubit 227).

Hindi lamang basta nakapag-aral ang mga mambabasa ng *An Parabareta*. May sapat na kakayahang pinansiyal ang mga ito para bumili ng pahayagan, magpatahi ng damit sa isang propesyunal na mananahi, magpaayos ng buhok sa isang propesyunal na gumagamit ng mga makabagong kagamitan at sumusunod sa makabagong istilo ng buhok, may kakayahan ang mga ito na mapag-aral ang mga anak sa mga pribadong paaralan tulad ng St. Agnes, may pinansiyal na kakayahan na makapanood ng sine sa Legazpi, at may sapat na pinag-aralan para makapagbasa at makapagsulat Sa Ingles at Kastila. Bagama't hindi nila itinatanggi ang kanilang pagiging Bikolnon (ginagamit nila ang wikang Bikol sa kanilang babasahin) at sa halip ay idinidiin ito, naging matibay na tulay ang kanilang edukasyon para maalis sila sa mundo ng kanilang tradisyon. Indikasyon dito ang pag-iiba na ng kanilang panlasa sa mga kahimanwa nilang taga-Camalig sa pagtatanghal ng dula.

Sa pahayagang ito makikitang muli ang pag-orosipon ng mga parasurat na Bikolnon tungkol sa wikang Bikol. Nangunguna sa pagpapahayag ng opinyon ang mismong punong-patnugot na si Estaquio Diño. Isa sa mga pinagtatalunan ng mga manunulat ang mga letrang C at F na para kay Diño ay kinakailangan nang alisin. Tutol sa pag-alis ng dalawang letrang ito sa wikang Bikolnon si Felipe D. Herrera ng Sorsogon, Sorsogon. Sa sanaysay niyang pinamagatang "C' and 'F' Demand Consideration in Philippine Literature" pangangatwiran ni Herrera na hindi siya laban sa patriotismo:

I admire patriotism: but patriotism that stands [missing] sound reasoning. Casting away important letters [unreadable] alphabet, encouraging wrong spelling and pronunciation of words, and allowing our children to [unreadable] to [unreadable] the same errors or weakness that our ancestors had centuries ago as the inability to pronounce correctly is a funny patriotism (5).

Larawan 4

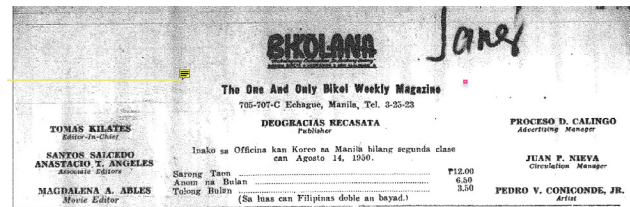
Nameplate ng Bikolana. Pansinin ang uri ng font na ginamit: abaka.

Ibinigay niyang halimbawa ang salitang "chief" na binibigkas na "chip" (8). Pangangatwiran ni Herrera, "It is true that we cannot expect ourselves to speak like Americans or Spaniards. But do we not admire the man who speaks fluently, pronounces correctly, and at once recognize in him an index to his refined culture?" (8).

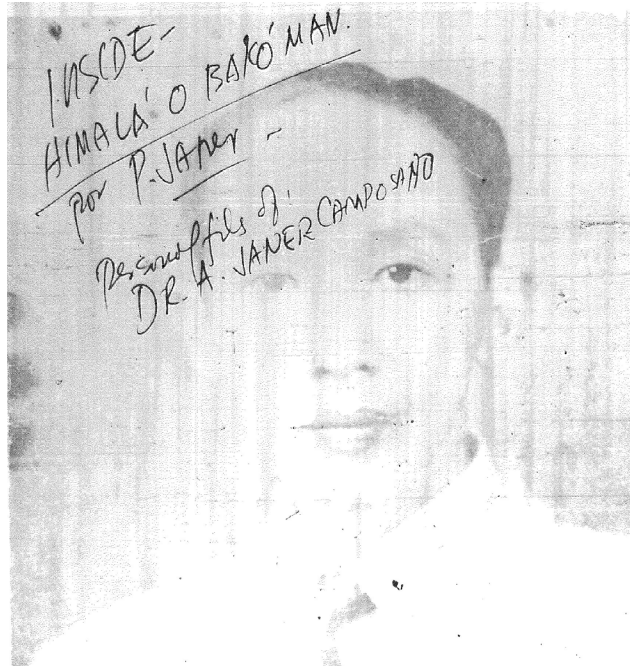
Mahihinuha natin mula sa mismong wikang ginamit ni Herrera na iba ang tinutuntungan niyang pananaw sa pakikipag-orosipon tungkol sa wikang Bikol. Indikasyon dito ang dalawang salitang ginamit niya: "correctly" at "culture." Ang "tama" para kay Herrera ay indikasyon ng binanggit niyang "culture" na walang iba kundi ang kanluraning kultura. Kung usapin ng "tama" at "culture" ang wika para kay Herrera, para kay Diño naman usapin ng sarili o identidad ang wika. Sa sanaysay niyang pinamagatang "Madya sa Daga" [Halika sa Lupa], ididiin niyang "Talaga, talagang an magna Filipino may sadiring abacada o alfabeto bago sinacop can magna castila ining satong caporoan" kaya para sa kaniya "tama an guinibo can ibang magna parasurat sa tataramon na bicol na binayaan o sinikwal an "C" asin an "F" mantang dai mayo sa satuyang abacada" (2). Kung "kamalian" para kay Herrera ang "chip," para kay Diño ang pagbigkas ng "chief" ng "chip" ay isang demonstrasyon ng pagkaBikol kaya "tama man" ("tamarin") dahil "maguian na sabihon sa bicol" ("magaan na sabihin sa bicol") (2).

Tulad ng pamagat ng isa pang sanaysay ni Diño "Si Iping an Natatada" ("Si Iping ang Natitira"), mukhang si Herrera lamang sa mga manunulat na Bikolnon ang naniniwala sa pananatili ng paggamit ng dalawang letrang "C" at "F." Ibinabahagi dito ni Diño na maging para sa bago pa noong kalalabas na magasing Bikolnon, ay inalis na rin ang dalawang letrang "C" at "F" (2).

Bagamat naging mainit ang pag-orosipong ito ng mga parasurat na Bikolnon, binibigkis sila ng mismong pag-orosipon sa iisang alalahanin: ang pagkaBikol ng wikang Bikol. Katunayan, sa taong ding iyon ng 1939 muling nagkaroon ng isang pagtitipon ang mga parasurat na Bikolnon para mapag-usapan ang wikang Bikol. Inorganisa ang pagtitipon na ginanap noong Oktubre 28-29 sa Libmanan Hotel sa Naga ng *Bicol Pioneer-Herald* sa pamumuno ni Leon Aureus. Layunin nito ang "Pagbugtac nin sarong sanang gayong pormang panunurat sa bicol na iyong dapat pagsosogon nin magna manunurat sa bicol bagong arog gnonian na paniniriiba, asin pagpakinabang asin pagdadamay can hamis asin yaman nin bicol na tataramon sa magna isip patin halangkaw na mawot nin

Editorial
HOROP-HOROPON TA NGONA
 Si pag hubai kan mayoria kan noka aging piritan ay tanda na an tawo ay nangangaipo na nin baginabatin sa politika ay nag proponer na an kabinet ni Presidente Quirino ay koalisionon. Iyan ay bakong maraot kun an tayo ay karabahan. Alagad ta an si-isag man na igus nin kinababitan sa palataw nin gobyerno ay magngangayus kua ay piot.
 An dahilan kan pag sangli i kan mayoria ay dai iyan ay magigibo aligi na an satong mangya politiko mararap. Alagad ta maging arin man sa nasabing garo bako pang tood sa pahulog-hulog nin pas-ahan dahil, an mangya Liberal ay may esperanza pang nin dahil sa banwa o kaya dahil sa ikagiginhawag nin makabawi. An 1953 ay harani na naman...
 An kasabihan kan mangya gurang ipi ini: an pi- si sarisihan man bilang man giraray an sinors- nel" ay karpohar sa panahon na ini na, an Filipinas han; haloga man o piot marbay na rangad sa dai, ay na sa makatatakot asin dakulang kamot nin kri- Asin ta an saindang esperanza rosa kasabihan man sis. Dakula man kuta an satong daga, pero dain giraray nin mangya gurang: dai bali may sinorsihan tanum; dakula an kadlagan na may mangya kahoy, kadaklan kan Filipino dainig harong; may mangya ka- basta matinig; haloga, piot defensa man sa inil bo kadaklan kan Filipino dainig harong; may mangya ka- basta matinig.

Larawan 5

Editorial na pahina ng *Bikolana* sa isyu nitong Nobyembre 25, 1951. Ang isyung ito ang pinakaluma sa lahat ng mga kopya ng magasin na nasa aklatan ng Unibersidad ng Pilipinas sa Diliman. Pansinin ang nasa ibaba ng editorial: "Basaha an Bikolana, an Sadiri Mong Pahayagan".

bicolnon” (“Pagtakda ng isa lamang talagang anyo ng pagsulat sa bicol na siyang dapat sundin ng mga manunulat sa bicol hindi tulad ngayon na iba-iba, at pagpapakinabang at pagpapatuloy ng tamis at yaman ng wikang bicol sa mga isip at mataas na hangarin ng bicol”) (2 Oktubre 25, 1939).

Sa pagtitipong ito magbibigay si Diño ng isang panayam na pinamagatang “An Orosipon kan Bikol” na nagtatangkang bigyang kahulugan ang osipong Bikolnon. Ibig sabihin nito, kasabay ng pagtuon nila ng pansin sa nakaprint na wikang Bikolnon bilang lunan ng sadiri, pinagtuunan na rin nila ng pansin ang panitikan, sa partikular ang osipon, bilang tanda ng pagiging Bikolnon. Sa Disyembre ng taong ding iyon, inilathala ng An Parabareta ang kauna-unahang osipon na ang padron ay ang kanluraning realistikong maikling kwento. Hindi tulad ng mga naunang nalathalang osipon ang “An Sakong Aginaldo” na sinulat ni Valerio Zuñiga (1939) sa anyo at nilalaman nito.⁶

Tandaan natin na dekada tatlumpu ang panahon ng mainit na pambansang pag-orosipon tungkol sa pambansang wika. Isa ito sa maaaring pangunahing dahilan sa likod ng pag-orosipon din ng mga parasurat na Bikolnon tungkol sa wikang Bikol. Katunayan, isa sa mga parasurat na nakatakda sanang magbigay panayam sa pagtitipon noong Oktubre si Casimiro Perfecto. Ngunit hindi siya nakadalo sa pagtitipon dahil sa mga gawain niya sa Maynila bilang miyembro ng National Language Institute. Sa halip, inilathala ng *An Parabareta* ang kaniyang panayam sa isyu nito noong Nobyembre 1, 1939.

May isa pang maaaring dahilan sa likod ng pagtuon ng partikular na pansin ng mga parasurat na Bikolnon sa osipon: ang paglabas sa rehiyon ng katumbas ng magasing Liwayway, ang magasing *Bikolnon*.

***Bikolnon*: Simula ng Istandardisasyon ng Nakaprint na Wikang Bikol**

Malaki ang posibilidad na ang nagsilbing tulak para pagtuunan muli ng ibayong pansin ng mga parasurat na Bikolnon ang osipon ang pagdating sa rehiyon noong Agosto 1939 ng *Bikolnon*, isang lingguhang magasin na pag-aari ng Roces Publication. Tatambad kaagad sa mga mambabasa ang sari-saring osipong nakalathala sa magasing *Bikolnon*.⁷ May mga larawan ding iginuhit ang mga pahina ng kuwento na tumutulong para mailarawan ng mambabasa sa kanilang isipan ang itsura ng mga tauhan ng kuwento. May pitak para sa katatawanan, may pitak para sa resipe sa pagluluto, may pahina ng mga balita tungkol sa artista – Pilipino at banyaga, at may bahagi rin ng komiks na katatawanan na nasa wikang Bikol. Bagama’t may mga sinusulat na pangilan-ngilang katha sa mga nangaunang babasahin ang mga parasurat na Bikolnon, hindi pangunahing interes ang pagsulat at palathala ng katha sa kanilang mga lathalain. Nakatuon ang mga parasurat sa wikang Bikol at sa mga pulitikal na kalagayan ng rehiyon at ng bansa. Sa *Bikolnon*, pagtutuunan ng pansin ng mga parasurat na Bikolnon ang pagkatha na sa halip na batay sa tradisyonal na banghay, o sa mga aktwal na pangyayari (balita), ay batay sa mga hindi totoong pangyayari ngunit maaring mangyari. Makikita ang yugto ng pagsisimula sa pagkatha sa kawalan ng tiyak na salita sa mga kathang inilalathala ng magasin – *osipon*, *orosipon*, *katha*, at *nobela*. Sa mahigit isang taon ng paglabas ng magasin, marahil may mahigit sa limampung katha ang nalathala nito kung sa bawat labas nito ay may inilalathalang hindi kukulangin sa tatlong osipon.

Malaki ang pagkakaiba ng mga osipon na nakalathala sa magasin mula sa mga nangaunang nalathala sa *Kalendaryong Bikol*, *Sanghiran nin Bikol*, at An Parabareta.

Unang-unang mapapansin ang haba ng mga salaysay na nakalathala sa *Bikolnon*. Tulad ng osipon ni Zuniga sa *An Parabareta*, nangangailangan ng ilang beses na paglilipat-pahina para matapos ang pagbabasa ng mga osipon. Ang pagbasang ito na paputol-putol at palipat-lipat sa hindi sunod-sunod na mga pahina ay isang karanasang nagpapatibay ng pagdanas sa pagbasa ng nakalimbag na osipon.

Maliban sa pisikal na pagkakaiba ng pagbasa sa mga osipon, naiiba rin ang anyo at tema ng mga ito sa mga nangaunang nailimbag na osipon. Sa mga naunang osipon, ang mga tauhan ay tipikal at hindi tiyak. Walang katiyakan ang mga pagkatao ng mga tauhan sa mga osipon. Ang tuon ay sa nangyari sa tauhan, hindi sa pagkatao ng tauhan. Ang mahalaga ay maunawaan ng mga mambabasa ang tema. Sa mga osipon na nalathala sa *Bikolnon*, may pagtatangka sa pagtiyak sa indibidwalidad ng mga tauhan. Sa osipong sinulat ni Sorogon, ang “Ako Iyo an Dahelan Kan Saiyang Pagkagadan” (“Ako ang siyang Dahilan ng Kaniyang Pagkamatay”), pinapapasok ng paraosip (nareytor) ang mambabasa sa loob ng isipan ng pangunahing tauhan sa pamamagitan ng pagpapadinig ng iniisip nito: “Anong nangyari sa buhay kong iniho ta si gnaran ni Bety iyong nagdanay sa sakong kaisipan?” (“Anong nangyari sa buhay kong ito at ang ngalan ni Bety ang tumimo sa aking isipan?”).

Mahalaga ang naging papel ng magasing *Bikolnon* para sa mga parasurat na *Bikolnon*. Naglunsad ang *Bikolnon* ng isang sompongan (kontest) para sa pagsulat ng osipon at rawitdawit. Ang tulak na ito mula sa *Bikolnon* ay magbubunga ng ibayong pagdanas ng mga parasurat na *Bikolnon* sa naisasapapel na wikang Bikol. Makikita sa mga osipon na inilathala ng *Bikolnon* ang senyales ng pagtuon ng mga paraosip sa wikang *Bikolnon*. Pagtutuunan nila ng pansin ang gamit ng salita. Sa halip na gamitin ang mga nakasanayan nang salitang hiram, pagsisikapan ng mga paraosip na gamitin ang salitang *Bikol* o pinakamalapit ditong katumbas. Gagamitin ng mga paraosip ang panaklong para ibigay sa mambabasa ang katumbas na salita. Ito ang ginawa ni Datihan sa kanyang osipong “Bunga nin Pagtios” (Ang Bunga ng Pagtitiis): “an tingating (crisis);” ”bakong sa irarom kita kan kapangyarihan kan ibang bansa (nacion); at “asin matoninongon si kabangihon na haros madangog si tiktak kan darakulang orasan (reloj).” Gayundin ang ginawa ni Abalon sa kanyang “An Linumay:” “nasa patnoro (sur);” “kan saimong kopya (kalo);” at “sa bitnoro (norte).” Mahihiwatigan sa ganitong pagpili sa mga salitang *Bikol* ang tindig ng magasin tungkol sa wikang *Bikol*.

Malinaw rin ang tuon sa wikang *Bikol* sa paraan ng pagbaybay ng *Bikolnon*. Tingnan ang isang bahagi ng editoryal para sa isyu nito noong Pebrero 17, 1940:

Sa kamatangaan nin banggi an hagbayon na namomoot, sa tanog nin kiniblit sa tangod nin saiyang Mutya, minaawit tanganing an saiyang tingog makaiba sa simoy, ipasabot sa pitong kalangitan an saiyang pagmahal (1)

Sa kalaliman ng gabi ang binatang umiibig, sa tunog ng gitara sa harapan ng kaniyang Muya, umaawit upang ang kaniyang tinig makasama sa simoy, ipaunawa sa pitong kalangitan ang kaniyang pagmamahal (1)

Mapapansin na hindi na ginamit ng *Bikolnon* ang “*gu*” para sa tunog na [gi] para sa salitang “banggi”. Hindi na rin ginamit ng *Bikolnon* ang tilde sa ibabaw ng letrang g para sa tunog na [ŋ] bagkus ay ibinaybay ang mga salitang “tanganing”, “tingog” at “saiyang” na gamit ang mga letrang “ng” para sa tunog na [ŋ]. Gayumpaman, may mapapasingit pa rin na inkonsistensi, tulad ng salitang “lagit” sa isang pangungusap sa parehong editoryal. Sa kabila nito, sa pangkalahatan, malinaw sa magasing *Bikolnon* ang tindig nito sa wikang Bikol at sa partikular, sa nakaprint na wikang Bikol. Lumilitaw na sa yugtong ito ng paglilimbag sa Bikol na lumalapit na sa estandardisadong pagbabaybay ang wikang Bikol. Sa *Bikolnon*, hindi tulad sa dalawang naunang lathalaing *Sanghiran* at *An Parabareta*, mukhang ang mismong pagsulat ng mga osipon at *rawitdawit* ang pinagkakaabalahan ng mga parasurat na Bikolnon, sa halip na ang wikang Bikol. Posibleng dahilan din ng hindi masyadong pagtuon ng pansin sa mga detalye ng wikang Bikol ang pakiramdam nila na tapos na ang usapan. Ang gawain nila sa panahong iyon ay ang mismong paggamit ng wikang Bikol sa panitikang Bikol.

***Bikolana*: Pamamayagpag sa Dekada Limampu**

Puputulin ng digmaan ang pagsusulat ng mga Bikolnon. Sa magasing *Bikolana* muling makikita ang pagyabong ng pagsulat ng mga parasurat na Bikolnon. Lumabas ang magasing *Bikolana* noong Agosto ng taong 1950. Batay sa kopya ng magasin na naka-microfilm sa aklatan ng Unibersidad ng Pilipinas, lumabas ang magasin hanggang taong 1956. Sa mga kopyang ito may tig-iisang isyu ang magasin sa taong 1951, 1952 at 1954; may labing-isang isyu sa taong 1955 at apat na isyu sa taong 1956.

Ang pinakamatandang isyu na naka-microfilm sa UP Diliman ay may petsang Nobyembre 25, 1951⁸ na donasyon ni Dr. Adolfo Janer Camposano sa aklatan ng UP. Doktor ng medisina si Camposano ngunit nagsulat rin siya ng mga osipon na ang ilan ay nalathala sa *Bikolana*. Tiyuhin ni Dr. Camposano si Patricio Janer na parasurat ng magasin ng kolum na “Mga Pagiromdom: Bagay na Paghorop-horopon” (Mga Paalala: Bagay na Pag-isip-isipan). Siya ang parasurat na may pinakamaraming nalathalang osipon sa panahon na iyon.⁹

Tulad ng mga lathalain bago magdigmaan naging parasurat ng *Bikolana* ang mga pangunahing manunulat noong mga panahon na iyon. Sa isyung 1951 tinutukoy si Tomas Kilates bilang punong-patnugot. Si Kilates ang tinutukoy na punong-patnugot hanggang sa isyu noong Hulyo 11, 1954. Ngunit si Bernardo B. Maravillas na ang punong-patnugot sa isyung Enero 9, 1955. Naging circulation manager si Maravillas ng magasin batay sa isyu nitong Hulyo 11, 1954. Sa isyung 1951, isa sa dalawang kawaksing patnugot si Anastacio T. Angeles, isa sa mga naglathala ng osipon sa *An Pabarabareta*. May osipon rin sa isyung ito si Valerio Zuñiga, ang “Paraayam na Paladan.” May osipon din ang parasurat at dating Mayor ng Tabaco na si Apolonio Buban y Broso ang “Madiklom na Dalan.” Maliban sa kaniyang kolum sa isyung ito, narito rin ang osipon ni Patricio Janer na “Himala o Bako Man” na nasa ikalawang pahina mismo ng magasin. Maliban sa pagiging circulation manager may kolum din na “Ngata Dao” si Juan P. Nieva. Sa mga susunod na isyu ng magasin malalathala ang mga sanaysay at osipon ng iba pa sa mga pangunahing parasurat ng Bikol tulad ni Luis G. Dato, Gaudencio Bataller, Rachel Romero, Inday Romero at Rogelio Basilio. Kagaya ng nakasaad sa ilalim ng editoryal sa

isyung ito (1951) na “Basaha ang Bicolana, ang sadiri mong pahayagan” (“Basahin ang Bicolana, ang sarili mong pahayagan”), ang magasin, ang tanging lingguhang magasin na nasa wikang Bikol ay lathalain ng at para sa mga Bikolnon.

Sa *Bicolana* wala nang alinlangan ang mga parasurat na Bikolnon sa katawagan ng maikling kathang Bikol: osipon. Senyales ito ng tatag ng posisyon nila hinggil sa panitikang Bikol: hindi halipot [maikli] na istorya o halipot na katha o halipot na kwento kundi osipon ang maikling kathang Bikol. Panghahawakan din natin itong tanda ng tatag ng kanilang posisyon hinggil sa wikang Bikol na makikita rin sa mga rekord ng organisasyong kanilang tinatag.

Sa panahong ito ng paglabas ng *Bicolana* muling magkakaroon ng panibagong organisasyon ang mga parasurat na Bikolnon sa layuning pangalagaan ang wikang Bikol. Sa Abril 10, 1955 na isyu ng *The Bicol Examiner*, inanunsiyo ng editoryal ang isang pagtitipon ng mga parasurat na Bikolnon sa Mayo 21, 1955 sa Naga. Sa isang sanaysay ni Luis Dato sa *The Bicol Examiner* (1958 w.p.), binanggit niya dito na ang organisasyon ay may pangalang Academiang Bicol,¹⁰ at ang nangyaring pagtitipon noong Mayo 21 ay ang unang pagtitipon ng organisasyon. Salamat kay Ignacio Meliton na naging curator ng museo ng Unibersidad ng Nueva Caceres (UNC), may kopya rin ang museo ng UNC ng katitikan ng pagtitipon na ito. Dumalo ang mga parasurat na tulad nina Rafael Quimpo, Antonio Salazar, Luis Dato, Leon Sa. Aureus, Ignacio Meliton, Valerio Zuñiga, Rosario Imperial, Antonio Manaog at Patricio Janer. Napagkasunduan ng pagtitipon na ang mga opisyal ng Academiang Bicol ay sina Ignacio Meliton (pangulo), Patricio Janer (ikalawang pangulo) at si Luis Dato (kalahim). Isang mahalagang pinagkasunduan ng organisasyon ang magkaroon ng sangay sa bawat probinsiya ng Bikol bagamat batay sa mga batis na natitira pa tanging sa Sorsogon lamang tila nagkaroon ng sangay ang organisasyon. Si Valerio Zuñiga ang tumayong pangulo sa sangay nito sa Sorsogon.

Nagkaroon muli ng pagtitipon sa sumunod na taon na ginanap naman sa Albay. Batay sa mga natitirang batis nagkaroon din ng plano na magtipon sa ikatlong taon ng organisasyon na pinagkasunduang ganapin sa Sorsogon. Ang mga sulat ng mga miyembro sa isa’t isa tungkol sa mga gawain ng organisasyon na naitabi ni Meliton ay may petsang hanggang taong 1958. Gayudina batay sa mga kopyang natitira tumagal lamang ang *Bicolana* hanggang taong 1956. Mukhang natigil ang pagsisikap ng mga parasurat na Bikolnon na mapangalagaan ang wika at panitikang Bikol sa mga huling taon ng dekada limampu. Malakas na dahilan sa pagtigil na ito ang nagsisimula nang mamayagpag na mga wikang Tagalog at Ingles sa eskwelahan at sa print media tulad ng mga magasing *Kislap at Liwayway*. Katunayan, sa mga huling isyu ng *Bicolana*, magbibigay espasyo na ito sa mga wikang Tagalog at Inggles. Inilathala halimbawa ang kuwento ni Efren Abueg na “May Pangako sa Dagat” sa isyu nitong Oktubre 30, 1955. Ang pangalan ng sumunod na magasin ay senyales ng lumalakas na kapangyarihan ng wikang Ingles sa rehiyon: *Bicolandia*. Sa *Bicolandia*, halos Ingles na lamang ang wikang ginagamit.

Humigit kumulang apat na dekadang waring mananahimik o mapapatahimik ang mga parasurat na Bikolnon. Ngunit tulad ng nakikita natin ngayong siglo beinte uno na sigasig sa pagsulat ng rawit-dawit, osipon, at maging sa pelikula ng mga parasurat na Bikolnon na tulad nina Frank Peñones, Kristian Cordero, Rudy Alano, Jaime Jesus Borlagdan, Rafael Belgica, Jr., Raffi Banzuela, Alvin Yapan, Vic Nierva, at Christine Bellen, hindi nagtagal ang pananahimik ng mga parasurat na Bikolnon.

Alam natin na hindi lamang ang mga Bikolnon ang masigasig ngayon sa pagsusulat

at pag-oorosipon tungkol sa kani-kanilang wika't kultura at sa pagiging Pilipino. Nariyan ang Nakem Conferences ng mga Ilokano sa pangunguna ni Aurelio Agcaoili. Katatapos pa lamang ng ikawalong internasyunal na kumperensiya ng Nakem na ginanap sa Unibersidad ng Hawai'i sa Manoa nitong Nobyembre 2013. Matagal na ring masigasig sa pananaliksik at pagsusulat ang mga manunulat mula sa Kabisayaan. Isa marahil patunay ng sigasig na ito ang pagdagdag ng Carlos Palanca Memorial Awards for Literature ng kategorya para sa tatlo pang wika: Iluko, Hiligaynon, at Cebuano. Siyempre pa, ang tanong agad na lilitaw ay: paano ang iba pang wika sa Pilipinas tulad ng wikang Bikol Ngunit hindi lamang iisa ang wikang Bikolnon kaya't maaaring lumitaw muli at muli ang alalahanin ng multiplisiti dito.

Ang hamon sa atin ngayon samakatwid ay ganito: mapanatili ang komonaliti/pagkakatulad sa gitna ng pagkakaiba. Sa halip na ganap na kaisahan, ang posibilidad ay ang pagtukoy at pagpapatibay ng pagkakatulad/komonaliti na magpapanatili din naman sa pagkakaiba. Sa pag-oorosipon ng kabansaan, ang nangyayari mismo ay pag-oorosipon hindi dominasyon ng iisang nagtatakda ng kasarinlan ng bansa.

Ang wikang Filipino bilang pambansang lingua franca ay pag-oorosipon mismo ng mga Filipino. Ang iteratibong katangian mismo ng wika na may komon na grammar/istraktyur na nagpapahintulot sa pag-unawa ng lahat ay siya rin mismong nagbibigay pahintulot na magamit ito ng lahat at pwes, maging bukas sa pagbabago o pagkakaiba sa bawat bigkas/gamit nito.

MGA TALA

¹Nangangahulugan ng pag-uusap na may tuon sa pagkakaiba ng mga palagay bagamat nagkakaisa na kailangang pag-usapan ang anumang pinag-uusapan. Mula sa ugat na osip na katumbas ng sabi o usap sa wikang Tagalog. Para sa mas mahabang pagtalakay dito pakitingnan ang Barbaza "An Orosipon Kan Bikolnon: Interrupting the Philippine Nation," *Kritika Kultura*, Volume 14 February 2010 at "Pag-oorosipon ng Magkaharimanwa sa Osipon, Maikling Katha ng Panitikang Bikol." VIII Bulawan 2003.

²1892 ang nakalagay na taon ng pagkakatatag ng Imprenta y Libreria Mariana. Sa sanaysay ni Magahum na isinalin ni Casimiro Perfecto, 1893 ang taon ng inagurasyon ng imprenta at libreria ni Mariano Perfecto na ang unang pangalan ay Imprenta De La Sagrada Familia. Dahil sa kakulangan ng datos, may ilang di magkakatumang detalye tungkol sa buhay ni Mariano Perfecto. Isa rito ay ang kaniyang pinanggalingang bayan. Ayon sa ibang mga sanggunian, tubong Ligao, Albay si Perfecto. Kapwa Bikolnon ang kaniyang mga magulang. Ngunit ayon sa sanaysay ni Magahum, ina lamang ni Perfecto ang taga-Ligao, Albay samantalang ang kaniyang ama ay taga-Jaro, Iloilo. Sinubukan kong hanapin ang baptismal record ni Mariano Perfecto sa Ligao. Hindi kumpleto ang mga logbook ng mga baptismal records sa Katedral ng Ligao dahil nasira ang ilan sa mga ito dahil sa isang nagdaang bagyo. Gayumpaman, sa mga natitirang records doon, wala ni isa mang nagngangalang Perfecto na bininyagan. Ngunit hindi pa rin ito patunay na

hindi taga-Bikol ang ama ni Mariano. Maaaring hindi lamang siya taga-Ligao. Ang mga impormasyon sa talatang ito ay nanggaling sa sanaysay ni Magahum na isinalin ni Casimiro Perfecto at inilathala sa Kalendaryong Bikol (maaring isyu noong 1930).

³Ayon sa apo ni Casimiro na si Nilo Perfecto (anak ni Salvador Perfecto, ikatlong anak ni Casimiro), pinakapanganay na anak ni Mariano si Casimiro. Ito ang pangunahing dahilan kung bakit sa kaniya iniwan ang imprenta at libreria sa Iloilo at Naga. Abril 20, 2012. Batay sa sinulat ni Magahum, si Casimiro ang pinapag-aral ni Mariano sa Maynila para sa pagpapatakbo ng libreria at imprenta. Si Casimiro rin ang sinanay mula noong estudyante pa ito at tinalagang mamahala ng libreria at imprenta sa Mandurriao simula noong taong 1903. Personal na panayam kay Nilo Perfecto.

⁴Maraming salamat kay Ryan G. Esquivel at kay Paz P. Miranda sa pagtulong sa pagsalin ng titulo ng artikulo.

⁵Posibleng si Estaquio Diño, ang pabliher at punong-patnugot ng pahayagan.

⁶Pakitingnan ang Raniela Barbaza “An Orosipon kan Bikol: Interrupting the Philippine Nation” sa Kritika Kultura. Pebrero 2010, 142-162.

⁷Lahat ng mga kopyang ginamit sa pag-aaral ay isyu noong 1940.

⁸Isa ito sa mga kopya na dinoneyt ni Dr. Adolfo Janer Camposano sa aklatan ng unibersidad batay sa nakalagay na sulat-kamay na tala “personal files of Dr. A Janer Camposano.” Batay na rin mismo kay Dr. Adolfo Janer Camposano sa isang personal na panayam sa kaniya noong Disyembre 1, 1999. Ibinahagi niya na pumunta siya UP upang ibigay ang mga kopya niya ng magasin.

⁹Batay sa bibliyograpiya sa Realubit Bikols of the Philippines may kabuuang bilang na 117 ang mga osipong sinulat ni Janer kabilang na ang tinutukoy ni Realubit na mga manuskritong hindi nalimbag (1983: 404-411)

¹⁰Batay sa minits ng unang pagtitipon ng organisasyon, mga sulat sa pagitan ng mga miyembro at balita sa mga pahayagan, ang pangalan ng organisasyon ay nakabaybay na Akademiang Bikol.

MGA SANGGUNIAN

- Aasa. "An 'Abikidihan' Niato." *Sanghiran nin Bikol*. Julio 1927: w.p. Nakalimbag.
- Abueg, Efren. "May Pangako ang Dagat." *Bikolana*. 30 October 1955: 20+. Nakalimbag.
- Abalon, Pedro. "An Linumay." *Bikolnon*. 20 Junio 1940: 10+. Nakalimbag.
- Barbaza, P. Raniela E. "An Orosipon Kan Bikolnon: Interrupting the Philippine Nation," *Kritika Kultura*, Volume 14 (February 2010): 142+. Elektronikong Lathalain.
- _____. "Pag-oorosipon ng Magkaharimanwa sa Osipon, Maikling Katha ng Panitikang Bikol." VIII *Bulawan* (2003): 50+. Nakalimbag.
- Constantino, Ernesto. *Ang Konsepto ng Wikang Filipino*. TS. w.p. MS.
- Datihan. "Bunga nin Pagtios." *Bikolnon*. 17 February 1940: 4+. *Nakalimbag*.
- Dato, Luis. "Kasagkoran nin Bikol sa Pagtiringkohan kan Taramon sa Ilawod Asin Habagatan Kaining Kaporoan nin Filipinas." *Sanghiran nin Bikol*. Julio 1927:4+. Nakalimbag.
- _____. "Ginikanan nin Tunay Niatong Tataramon." *Sanghiran nin Bikol*. 1927: w.p. Nakalimbag.
- Diño, Estaquio. "Madya sa Daga." *An Parabareta*. 23 August 1939: 2+. Nakalimbag.
- _____. "An Orosipon Kan Bikolnon." *An Parabareta*. 1 November 1939: 2+. Nakalimbag.
- Herrera, Felipe. "'C' and 'F' Demand Consideration in Philippine Literature." *An Parabareta*. 23 August 1939: 5+. Nakalimbag.
- Magahum, Angel. "La Panayana: Agi-Agi kan Libreria asin Imprenta sa Mandurriaw, Iloilo." Isinalin ni Casimiro Perfecto. *Kalendaryong Bikol*. Siyudad ng Naga: Libreria y Imprenta Mariana. 1930: 25+. Nakalimbag.

- Nicomedes, Mariano. "Kun Páno si Pakahimo kan Sanghiran nin Bikol." *Sanghiran nin Bikol*. 1927: w.p. Nakalimbag.
- Paular, Regino P. "Linguistic Studies on the Bikol Language." *The Journal of History*. Volumes 1, 36, and 37. Numbers 1 and 2. (1991-1992): 58-69. Nakalimbag.
- Philippines. Census Office of the Philippines Islands. 1918: 1683+. Nakalimbag.
- Perfecto, Casimiro. "An Kalendaryog Bikol." *Kalendaryong Bikol*. 1929: w.p. Nakalimbag.
- _____. "Pakiolayolay na Napapadapit sa Tataramon na Bikol sa Asamblea Kan Mga manonorat na Bikolnon Kan 28 sa Octubre 1939 na Dai Nadagos." *An Parabareta*. 29 November 1939: w.p. Nakalimbag.
- Perfecto, Salvador. "An Kalendariong Bikol (Bilang Oosipon)." *Kalendaryong Bikol*. 1933: w.p.. Nakalimbag.
- Realubit, Maria Lilia F. *Bikols of the Philippines*. Naga City: AMS Press, 1983. Nakalimbag.
- Reyes, Francisco. "Sa Gabos na mgaPadi patin Katoliko Kaining Diosesis nin Naga, Camarines Sur." *Sanghiran nin Bikol*. Taon 1. Bilang 1. Julio 1927. Nakalimbag.
- Reyes, Juan. "An Satong mga Awit." *Bikolnon*. Pebrero 17, 1940: 1. Nakalimbag.
- Rosal, Fe. "Kon Táno ta dai Parareho an Duñgo nin Tao." *Kalendaryong Bikol* 1939: 8. Nakalimbag.
- "Sa mga Ginagalagan Kong Parasanghid kan Tataramon na Bikol (Sres. Academicos Bicolanos)." *Sanghiran nin Bikol*. 1927. Nakalimbag.
- Sorogon. "Ako Iyo an Dahelan Kan Saiyang Pagkagadan." *Bikolnon*. 20 Julio 1940: 8+. Nakalimbag.
- Zuñiga, Valerio. "An Sacong Aginaldo." *An Parabareta*. 20 December 1939: 6+. Nakalimbag.
- _____. "Paraayam na Paladan." *Bikolana*. 25 Nobyembre 1951: 10+. Nakalimbag.

Iba Pang Sinangguni

Borlagdan, Jaime Jesus. Sulat kay Ricardo Nolasco. 4 Agosto 2013. TS.

Camposano, Adolfo J. Personal na Panayam. 1 Disyembre 1999.

Esquivel, Ryan G. Personal na Korespondensiyang Elektroniko. 24 Hunyo 2014.

Magtanggol, Gunigundo T. Privileged Speech. Congressional Record. 16th Congress, First Regular Session. House of Representatives Volume 1. Lunsod Quezon. 5 Agosto 2013. Nakalimbag.

Perfecto, Nilo. Personal na Panayam. 20 Abril 2012.

Yu, Rosario, et al. Pahayag ng mga Propesor at Institusyon sa Unibersidad ng Pilipinas Laban sa Mungkahing Palitan ng "FILIPINAS" ang PILIPINAS bilang Opisyal na Pangalan ng Bansa. Lunsod Quezon. Unibersidad ng Pilipinas. 15 Hulyo 2013. TS.

* * *

Kasalukuyang nagtuturo si **Peñafrancia Raniela E. Barbaza** ng panitikan ng Pilipinas sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas sa UP Diliman. Nagtapos ng BA at MA sa UP Diliman. Mula sa SUNY-Binghamton ang kaniyang PhD. Partikular na tuon ng kaniyang pananaliksik ang panitikang Bikolnon bilang bahagi ng panitikan ng Pilipinas. Ilan sa kaniyang mga artikulo ay nalathala sa Bulawan, Diliman Review at Kritika Kultura.